

WYDAWNICTWO UMCS

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. VIII

SECTIO N

2023

ISSN: 2451-0491 • e-ISSN: 2543-9340 • CC-BY 4.0 • DOI: 10.17951/en.2023.8.311-328

Solidarność, wspólnota i etyka w kontekście humanistyki
zaangażowanej (współczesne powieści historyczne dla
młodego odbiorcy jako przykłady literatury sprawczej)*

Solidarity, Community and Ethics in the Context of
Engaged Humanities (Contemporary Historical Novels
for Young Readers as Examples of Cause Literature)

Dorota Michulka

Uniwersytet Wrocławski. Wydział Filologiczny
pl. Nankiera 15b, 50-140 Wrocław, Polska
dorota.michulka@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-7237-2618>

* Cenne uwagi na temat historii najnowszej (w tym głównie w perspektywie stanu wojennego) w literaturze i kulturze przynosi artykuł Krzysztofa Biedrzyckiego. Badacz konstatuje: „Chodzi o to, żeby pokazać, jak literatura może być świadectwem historii. Zarazem z jaką ostrożnością trzeba do niej podchodzić i jak nie można ufać pojedynczym utworom, gdyż każdy z nich zawiera odrębną wizję zdarzeń, żaden nie może rościć sobie prawa do objęcia całości i każdy przyjmuje jednostkową, autorską perspektywę – z jej ograniczeniem, stojącymi za nią osobistymi doświadczeniami, przeświadczeniami, interpretacją historii, emocjami, dokonanymi wyborami, całym bagażem wartości. Wreszcie różne ujęcia doświadczenia stanu wojennego pokazują, jak bardzo na wizerunek momentu dziejowego wpływają wzorce literackie, formy, wypracowane metody opisywania świata. Literatura tamtego czasu w mniejszym stopniu odtwarza fakty (wielu istotnych wydarzeń przecież nie opisywała), w większym oddaje atmosferę czasu. Zresztą rozmaicie odczuwaną – od poczucia przegranej, przez patos i tragizm, romantyczne doznanie fatalizmu historii, smutek i melancholię, gniew, satysfakcję (...), po szyderstwo i prześmiewczość. Literatura stanu wojennego pokazuje coś jeszcze – jak wygląda poszukiwanie odpowiedniego języka do opisu obserwowanej historii” (Biedrzycki 2018: 40–41).

Abstract. The purpose of the article is to analyze and interpret contemporary Polish novels for young people that portray the image of the People's Republic of Poland. These works provoke young readers to discuss historical issues and help build historical awareness and social memory. The times of Solidarity, the period of martial law and – in a broader context – the social and moral realities of the communist era as literary subjects are excellent examples of this. Literary “provocations” and controversial evaluation of events in the books discussed in this text are often realized through narrative challenges, such as “private” narratives (micro-stories) modeled on stories of family life, strengthening the understanding of the culture of memory (collective and individual), the perspective of a child/teenage protagonist, the unconventionality and innovation of the authors’ artistic creation, the strength of which are political allusions and elements of historical politics recognizable at a deeper level of meaning. Treated as literary endeavors (e.g., from the perspective of the poetics of everyday life exposing the phenomena of *modus vivendi* and *modus adaptandi*), they create in the stories a platform for discussion about solidarity and community of action by audiences of different ages, provoking difficult intergenerational dialogue and reflection on martial law or – more broadly – the communist period.

Keywords: solidarity; community; ethics; contemporary Polish novels for young people; People's Republic of Poland; poetics of everyday life

Abstrakt. Celem artykułu jest analiza i interpretacja współczesnych polskich powieści dla młodzieży, które ukazują obraz PRL. Jak wykazano, utwory te prowokują młodego czytelnika do dyskusji na tematy historyczne oraz pomagają w budowaniu świadomości historycznej i pamięci społecznej. Czasy Solidarności, okres stanu wojennego oraz – w szerszym kontekście – realia obyczajowe i społeczne czasów PRL jako tematy literackie są tego znakomitym przykładem. Literackie „prowokacje” i kontrowersyjność oceny zdarzeń w omówionych w niniejszym tekście książkach realizują się często przez narracyjne wyzwania, jak np. „prywatne” narracje (mikrohistorie) wzorowane na historiach życia rodzinnego, wzmacniające rozumienie kultury pamięci (zbiorowej i indywidualnej), perspektywa dziecięcego/nastoletniego bohatera, niekonwencjonalność i innowacyjność artystycznej kreacji autorów, której siłą są aluzje polityczne i rozpoznawalne na głębszym poziomie znaczeń elementy polityki historycznej. Traktowane jako literackie zabiegi (np. w perspektywie poetyki codzienności eksponującej zjawiska *modus vivendi* i *modus adaptandi*), tworzą w opowieściach platformę dyskusji o solidarności i wspólnotowości działań odbiorców w różnym wieku, skłaniając do prowadzenia trudnego międzypokoleniowego dialogu i refleksji na temat stanu wojennego czy – szerzej – okresu PRL.

Słowa kluczowe: solidarność; wspólnota; etyka; współczesne polskie powieści dla młodzieży; PRL; poetyka codzienności

HISTORIA I LITERATURA ZAANGAŻOWANA W SŁUŻBIE BUDOWANIA WSPÓLNOT

Edukacja literacka i historyczna dzieci i młodzieży osadzona w kontekstach społeczno-kulturowych, rozpatrywana szerzej także w perspektywie szkolnej edukacji humanistycznej i humanistyki zaangażowanej, odwołując się do przeszłości i tradycji, może wpływać na rozumienie teraźniejszości. Może być również elementem konstruującym pamięć kulturową (Assmann 2012; Biedrzycki 2018;

Halbwasch 1992; Hirsch 1999, 2008; Nora 1998; Nowell-Smith 1977; Ulanowicz 2013) oraz pomóc uczniom w kształtowaniu wzorców osobowych i postaw etycznych. Istotnym elementem tak „prowadzonej” edukacji interdyscyplinarnej, zaangażowanej w sprawy społeczne, etyczne i kulturowe, podejmującej zagadnienia związane z kondycją ludzką (Domańska 2012), stanie się konstruktywna refleksja humanistyczna, którą może sprowokować współczesna literatura o tematyce historycznej przeznaczona dla młodego odbiorcy i rozpatrywana w perspektywie solidarności jako formacji, społeczno-kulturowego ruchu budującego wspólnoty (Halbwasch 1992; Maternicki 1998; Tabaszewska 2017).

Refleksja ta, umocowana wyraźnie w obszarze rozważań na temat pamięci społecznej, ze szczególnym uwzględnieniem okresu PRL, strajków i stanu wojennego, w przypadku młodego odbiorcy może mieć znaczenie w pięciu obszarach: kształcenia kompetencji myślenia sytuacyjnego; eksponowania impulsu moralnego; uwzględnienia komunikacji interpersonalnej (w tym dialogów pokoleń); modelowania postawy egzystencjalno-etycznej indywidualnego młodego odbiorcy; zachęcania do integracji i współpracy (Carr 1999; Domańska 2012; Hobart 1989; Lorenz 2009; Meiland 1965; Nowell-Smith 1977; White 2010).

W analizie fenomenu polskiego ruchu Solidarności jako wspólnoty etycznej (Stawrowski 2002), istotnego dla niniejszych rozważań, jest również – jak zauważa David S. Mason (1989) – wykorzystanie teorii nowych ruchów społecznych w zachodniej Europie, swoiste porównanie obu wspólnot (polskiej i zachodniej) oraz podkreślenie faktu, że Solidarność polska

była (...) nie tyle ruchem klasowym, ile reakcją na wyobcowanie ludzi w świecie zdominowanym przez instytucje ingerujące i niszczące tradycyjne systemy relacji międzyludzkich, że chodziło jej nie o osiągnięcie celów materialnych, lecz o takie wartości jak równość, samorealizacja, demokracja uczestnicząca i prawa człowieka. [Mason] stwierdza, że w istocie broniła ona takich samych wartości post-materialistycznych, jak te, których umacnianie się obserwowano w społeczeństwach zachodnich. Akcentuje też takie podobieństwa pomiędzy zachodnimi „nowymi” ruchami a Solidarnością jak (...) działanie bez użycia przemocy oraz orientację na rozwiązania samorządowe. (Mielczarek 2012: 4)

Przytoczone rozważania, łączące kwestie literaturoznawcze z pisarstwem historycznym, odzwierciedlające aktualne problemy społeczne (w tym m.in. równość, demokrację uczestniczącą, wolność słowa i prawa człowieka) i promujące sprawczość czy działania oraz aktywne uczestnictwo w kulturze, wpisują się w większy „projekt edukacyjny” – humanistyki zaangażowanej, nazwanej przez Ryszarda Nycza (2017: 20) „humanistyką społeczną przydatności”:

Humanistyka zaangażowana dała się poznać równie wcześnie swą zmasowaną „interwencją” w środowisko społeczne i mentalne, nastawieniem na zmianę status quo (istniejących społecznych podziałów, hierarchii, uprzywilejowań i stygmatyzacji), a generalnie charakterem subwersywno-emancypacyjnym. (...) Zachęca do (...) radzenia sobie w sytuacjach ryzyka (eksperymentalnych), krytyczności wobec pewników i dogmatów, do sprawczej partycypacji w rzeczywistości kulturowej, społecznej czy politycznej (...). Na tym polu widać najwyraźniej, że aplikatywność nowej humanistyki (...) oznacza przede wszystkim zdolność do „przewietrzenia” i „przemeblowania” głów jednostek i zbiorowości – tyleż w sferze idei, co postaw, zachowań, sprawczych działań, emocjonalnej wrażliwości. (tamże: 26–27)

Przekonująco ujął te kwestie także Przemysław Czapliński, pisząc o sytuacji literatury zaangażowanej, którą – jak twierdzi badacz – trzeba rozgrywać

wchodząc w kontakt z najważniejszymi formami mentalności zbiorowej, a jednocześnie trzeba ów kontakt przeprowadzać w poetyce pastiszu, a nie posłuszeństwa. Chodzi więc o swego rodzaju „komunikacyjne nieposłuszeństwo” (...), o pokazywanie, skąd wyłaniają się schematy społecznego porozumienia, jak przebiegają zderzenia różnych mentalności i różnych słowników. (Ziętek-Maciejczyk, Cieliczko 2006: 177)

Ponadto humanistyka zaangażowana – rozpatrywana w perspektywie kultury pamięci, solidarności, ruchu społecznego, wspólnotowości w działaniu i szeroko pojętej sprawczości – wpisuje się w dyskusję na temat wrażliwości społecznej literatury i – szerzej – w rozważania na temat „zwrotu etycznego” w literaturze (tamże).

LITERACKIE OBRAZY KONFRONTACJI I WSPÓLNOTOWYCH DZIAŁAŃ W HISTORYCZNYM DYSKURSIE O CZASACH PRL – TEATR NIEWIDZIALNYCH DZIECI MARCINA SZCZYGIELSKIEGO

Rozważając trudne kwestie dotyczące wydarzeń okresu powojennego w Polsce i dziedzictwa czasów komunizmu, warto poruszyć kategorię pamięci zbiorowej, w obrębie której stykają się w badaniach literaturoznawczych trzy stanowiska: mitologizacji dziejów Polski sprzed 1989 roku, demonizacji tego okresu (Głowiński 2000, 2011), a także kategorii trzeciej, funkcjonującej niejako „pomiędzy” tymi skrajnymi odczytaniem epoki – oceny „neutralnej”, wskazującej na zjawisko przetrwania (*modus vivendi*) i poetykę codzienności oraz inicjowanie sprawczości i wspólnotowości działań (szerzej, jest to pokazanie literatury okresu

PRL z perspektywy tekstów podejmujących problem jednostkowej i społecznej identyfikacji oraz w kontekście budowania wspólnotowej tożsamości; zob. Browarny 2008; Szacki 2011). Słowem kluczem staje się w tym miejscu rozważań pamięć o tamtych czasach. Jak pisze Michał Głowiński (2000: 78):

W potocznej świadomości Polska Ludowa wchodzi wyraźnie w sferę mitu (...). Mitologii tej nie tworzą młodzieńcy, dla których to, co się skończyło w roku 1989, może się układać w baśń o żelaznym wilku, dość nudną i odległą od zajmującej ją problematyki. Mit PRL kształtują ci, którzy w niej żyli, więcej – nie tyle kształtują, święcie weń wierzą. Jedni mówią o Polsce Ludowej jak o piekle, inni jak o Arkadii, a niezwykłość sytuacji polega także na tym, że ta sama osoba niemal równocześnie postrzegać może Polskę Ludową jak inferno i jak utracony raj. (...) Amnezja połączona z fantazją to właśnie punkt wyjścia PRL-owskiego mitu. (zob. także: Głowiński 2011: 9)¹

Z kolei Małgorzata Chrobak (2018: 132) stwierdza:

W tak wyostrojonej dychotomii można ulokować źródła dwóch głównych nurtów narracji o tamtym okresie, jakie ugruntowały się w naszej literaturze na przestrzeni ostatnich dwudziestu ośmiu lat. Pierwszy – krytyczny opiera się na całkowitym odrzuceniu i negacji, drugi natomiast można określić mianem nostalgiczno-sentymentalnego, gdyż bierze się z emocjonalnego podejścia autorów do okresu własnego dzieciństwa i młodości, który przypadał na lata PRL-u.

W niniejszym tekście wyróżniam jeszcze „trzecie”, bardziej neutralne stanowisko promowane przez literaturę dla młodzieży o charakterze realistyczno-obyczajowym, która odnosi się do czasów PRL. Poza mitologizacją o charakterze sentymentalnym i demonizacją (Czapliński 2001; Gosk 2008) ukazującą destruktywny charakter systemu, powieści przeznaczone dla młodego odbiorcy reprezentowałyby raczej stanowisko poznawcze, eksponujące edukacyjną próbę zrozumienia realiów epoki, kontekstów historycznych i społeczno-kulturowych tego okresu, a także uwzględniałyby zjawiska wspólnotowości, integracji oraz solidarności działań młodzieży i dorosłych w życiu codziennym (Chrobak 2019).

Odwołuję się w tym miejscu również do wyników badań, jakie zaprezentował Aleksander W. Labuda w artykule *O literackich i nieliterackich obrazach postaci*

¹ Czapliński (2001) natomiast zwraca uwagę na mechanizm nostalgii, który w prozie wspomnieniowej lat 90. w zasadzie zniekształcił, uprościł obraz przeszłości czasów PRL, przedstawiając ten okres jako przyjazny, sympatyczny i łagodny.

(1979). Badacz, analizując i interpretując nowelę Bolesława Prusa *Antek*, w opisie postaci literackiej uwzględnia rzeczywistość pozaliteracką, socjologiczny kontekst utworu, zwracając przy tym uwagę m.in. na postać jako czytelniczy konstrukt, ale i na socjologiczne mikromodele wpisane w świat przedstawiony oraz na pojęcie fikcji jako „doskonałej iluzji rzeczywistości”. Wydaje się, że zestawienie modelu analizy obrazów postaci literackich i nieliterackich w ujęciu Labudy koresponduje też ze strategiami narracji powieści młodzieżowych odwołujących się do okresu PRL.

Utrzymane w konwencji powieści społeczno-obyczajowej utwory dla młodzieży opublikowane w XXI wieku ukazują dojrzałe próby rekonstrukcji czasów komunizmu, angażujące młodego czytelnika w dyskusje o codzienności okresu PRL oraz w historyczny dyskurs na temat strajków i stanu wojennego, jak np. *Teatr Niewidzialnych Dzieci* Marcina Szczygielskiego (2016), *Skutki uboczne eliksiru miłości* Doroty Combrzyńskiej-Nogali (2017), *Denim blue* Katarzyny Ryrych (2015), *Białe Teatr panny Nehemias* Zuzanny Orlińskiej (2017).

Historia w tych powieściach to zarówno temat narracji, jak i tło opowiadanych zdarzeń. Reprezentacje istotnych historycznych momentów wpisane są w tych utworach w poetykę życia codziennego PRL, lat 80. XX wieku, kreśląc tym samym szeroki kontekst społeczno-kulturowy tamtych czasów.

Autorzy operują w nich datami, topograficznym konkretem, przywołują ważne postacie i wydarzenia: „(...) powstanie Solidarności, strajki na Wybrzeżu, pielgrzymki Jana Pawła II, ogłoszenie stanu wojennego przez generała Jaruzelskiego, porwanie i zabicie księdza Jerzego Popiełuszki, przyjazd do Polski Fidela Castro” (Chrobak 2018: 133), śmierć Grzegorza Przemyka, inwigilację społeczeństwa, telewizyjną propagandę, bojówki ZOMO.

Teatr Niewidzialnych Dzieci Szczygielskiego to społeczno-obyczajowa powieść dla młodzieży osadzona w czasach PRL, w latach 80. XX wieku. Utwór wpisany jest w kontekst egzystencjalno-etyczny i przynależy do grupy tekstów o wrażliwości antropologicznej. Narracja Szczygielskiego staje się swoistym historycznym dyskursem, w powieści wyraźnie wyeksponowane zostały bowiem kwestie społeczne oraz historyczny kontekst, w którym osadzone są wydarzenia powieści (działania systemu totalitarnego, okres strajków robotników, podziemny ruch oporu i utworzenie Solidarności), co pozwala na rozpatrywanie tego utworu w perspektywie humanistyki zaangażowanej. Głównym bohaterem powieści jest dziesięcioletni Michał – sierota, który od trzeciego roku życia mieszka w domach dziecka na Śląsku. Początkowo jest wychowankiem sprawnie działającego Domu Dziecka „Młody Las” w Siemianowicach (panują tu sztywne reguły i zasady), następnie zostaje przeniesiony do Dębowego Lasu – rodzinnego, niewielkiego domu dziecka, w którym oferuje się dzieciom

wolność i przyjacielską atmosferę, a podopieczni otoczeni są szczególną troską cioci Lucyny. W Dębowym Lesie dzieci zakładają teatr (nazwany Teatrem Niewidzialnych Dzieci), w który angażuje się także Michał. Chłopiec jest samotny, introwertyczny, zagubiony i wyizolowany, lecz odczytany, zostaje zatem mianowany głównym dramaturgiem teatru i pisze scenariusz do wystawianej sztuki. Dziecięcy teatr, za zgodą opiekunki, sprawnie prowadzony jest przez jedną z wychowanek – zdolną, niezależną, odważną, pełną wyobraźni, egzaltowaną czternastoletnią Sylwię. Jest on formą swoistej terapii, która umożliwia realizowanie pragnień i marzeń podopiecznych.

Wspólnie przygotowujący spektakl i talent młodej reżyserki sztuki Sylwii pozwala na prawdziwe zaangażowanie małych mieszkańców Dębowego Lasu, odkrywa ich zdolności do ekspresji oraz odsłania najskrytsze pokłady uczuć i emocji. Dzieci tworzą swoistą wspólnotę. Integrują się wokół wystawianej sztuki, przygotowując scenografię i ucząc się wspólnie ról. Michał w teatrze w pełni odnajduje siebie.

Słowem kluczem staje się w spektaklu „Solidarność”, a metaforyczny tytuł sztuki *Solidarność Niewidzialnych, czyli zwycięstwo*, odnoszący się przede wszystkim do rzeczywistości, jaka panuje w domu dziecka, nabiera w obliczu protestów społecznych i manifestacji politycznych głębszego znaczenia, tym bardziej że premiera spektaklu zostaje zaplanowana na 13 grudnia 1981 roku. W związku z nasilającymi się strajkami robotników, wobec działań konspiracyjnych i ruchu opozycjonistów z podziemia, w czasie ogromnej politycznej niepewności i społecznego rozczarowania, gdy 13 grudnia zostaje w telewizji ogłoszony stan wojenny, a opiekunka Dębowego Lasu nie zjawia się w pracy (prawdopodobnie zostaje aresztowana), wychowankowie zostają sami, skazani tylko na siebie. Dzieci nie rozumieją telewizyjnego komunikatu, ale jedno jest pewne – spektakl trzeba odwołać i premiera nie może się odbyć. Jednak po kilku dniach młodzi artyści przenoszą scenografię (dekoracje i rekwizyty) i kostiumy do Lublina. Sylwia – jak prawdziwa liderka społecznej akcji – stając odważnie na czele swej trupy, buduje scenę w środku miasta i decyduje się na pokazanie sztuki w otwartej przestrzeni na placu Po Farze w Lublinie. Wystawiana sztuka nabiera głębokiego wymiaru politycznego i efekt jest niespodziewany, milicja atakuje bowiem zarówno małych aktorów, jak i zgromadzoną na placu publiczność. Doświadczenie konfrontacji dzieci z politycznym systemem represji zmienia ich życie. Pobita przez funkcjonariusza ZOMO Sylwia ginie. Pozostałym mieszkańcom Dębowego Lasu udaje się jednak znaleźć rodziny zastępcze. Powieść Szczygielskiego niesie zatem głębsze, uniwersalne przesłanie o charakterze egzystencjalno-etycznym, ale przede wszystkim przekonująco, realistycznie pokazuje „uwikłany” w struktury społeczne obraz życia podopiecznych domów dziecka.

Staje się on metaforą czasów komunizmu i występuje jako paralela losów polskich obywateli w czasach PRL.

Powieść Szczygielskiego mieści się w obszarze badań nad humanistyką zaangażowaną rozpatrywaną w perspektywie formacji solidarności i sprawczości działań w odniesieniu do dwóch poziomów. Z jednej strony prezentuje bogate portrety psychologiczne dziecięcych bohaterów oraz dotyka głęboko kwestii etycznych (poprzez mikrohistorie, rozumiane tu jako zainteresowanie konkretnym człowiekiem i indywidualne doświadczanie rzeczywistości), angażując niewątpliwie empatię czytelnika i wzmacniając kształtowanie postawy wrażliwości wobec drugiego człowieka. Z drugiej strony porusza ważne tematy historyczne i kwestie natury społecznej, odwołując się do zagadnienia „rozumienia doświadczenia” oraz ludzkiego poświęcenia. Dzieci „wrzucone” w zdarzenia historyczne głęboko doświadczają przemian rzeczywistości społecznej, wszak historia „dzieje się” na ich oczach, próbują ją zatem nie tylko zrozumieć, lecz także przeżyć. Takie ujęcie sensu utworu pozwala także – zgodnie z teoriami Wilhelma Diltheya (1993) – na interpretację rozumiejącą i sądy wartościujące².

W kontekście rozpatrywanej w powieści Szczygielskiego sytuacji społecznej komunikacji, relacji międzyludzkich oraz „konfrontacji” z drugim człowiekiem będzie się mieściła, opracowana m.in. przez Martina Bubera (1993), również filozoficzna perspektywa „dialogu z innym”³. Ów kontekst można dostrzec na przykładzie eksponowanej w powieści próby nawiązania porozumienia między wychowawcami i wychowanymi w domach dziecka czy też próby podjęcia społecznego dialogu między strajkującymi i władzą komunistyczną.

² Odwołując się do doświadczeń i przeżyć, Ewa Domańska zwraca uwagę na ustalenia Diltheya, filozofa, pedagoga i historyka, który „proponuje dwa typy pojęć określających rodzaje doświadczeń: *Erfahrung* (doświadczenie) i *Erlebnis* (przeżycie) (...). Dilthey w swoich rozważaniach wyraźnie wskazuje na sferę przeżycia (*Erlebnis*), które pojawia się w opozycji do pozbawionej uczuć idei empirii i pokazuje, że *Erlebnis* w perspektywie »doświadczenia życiowego« może stać się podstawą wszelkiego poznania i warunkiem rozumienia. [Twierdzi], że cała wiedza ma charakter doświadczalny (...). Doświadczenie było dla niego nieodłącznie związane z rozumieniem, na którym zasadza się metoda nauk humanistycznych” (Domańska 1999: 127–128).

³ Warto nawiązać w tym miejscu także do ustaleń Eugeniusza Czaplejewicza (1990: 217), który twierdzi, że jeżeli dialog leży u podstaw całej kultury, to „dialogika byłaby jedną z tych dyscyplin, na których (...) wznosić się powinien gmach nauk o literaturze. (...) Wydaje się, że dialogika może odegrać we współczesnej nauce rolę podobną do tej, jaką dialektyka odgrywała w starożytnych systemach wiedzy”.

POETYKA PRZESTRZENI I CODZIENNOŚĆ W PERSPEKTYWIE
MODUS VIVENDI I *MODUS ADAPTANDI* W POWIEŚCIACH *DENIM
BLUE* KATARZYNY RYRYCH I *BIAŁY TEATR* PANNY NEHEMIAS
ZUZANNY ORLIŃSKIEJ

Narracje powieści *Denim blue* Ryrych i *Biały Teatr Panny Nehemias* Orlińskiej zakorzenione są w kontekstach społeczno-obyczajowych i prezentują skomplikowaną rzeczywistość okresu PRL w perspektywie obrazów życia codziennego i wspólnoty rodzinnej, geopoetyki i poetyki przestrzeni (Rybicka 2008). W taki sposób ukazane są np. Nowa Huta w *Denim blue* czy Warszawa w *Białym Teatrze*.

Nastoletni bohaterowie narracji Ryrych i Orlińskiej dorastają w trudnych ekonomicznie i politycznie czasach i choć przeżywają emocjonalne i psychiczne „męki dorastania” (pierwsze miłości, rywalizacja rówieśnicza, trudne dialogi pokoleń, przyjaźnie, marzenia o lepszym świecie; zob. Rąbkowska 2018)⁴, to jednak w tle wyraźnie obecna jest codzienna „walka o przetrwanie”, i to ta najbardziej podstawowa, dosłowna, jak znalezienie dodatkowej pracy, zakup żywności czy „zdobycie” tzw. luksusowych produktów, np. pomarańczy, telewizora, pralki czy... zachodnich dżinsów (*Denim blue*).

Są to także utwory o dojrzewaniu do własnego zdania, o poznawaniu siebie i próbach nawiązywania dialogu z innymi, a także o tym, jak radziły sobie wtedy całe, wielopokoleniowe, żyjące w małych mieszkaniach rodziny, będące nie tylko biernymi obserwatorami historycznych zdarzeń, gdyż były uwikłane w historyczną politykę, np. w uliczne protesty, ruch opozycyjny, drukowanie i przenoszenie ulotek konspiracyjnych, przymusową emigrację czy wysiłek związany ze zdobywaniem przedmiotów codziennego użytku i jedzenia. Obrazy rodzin ukazane z perspektywy socjologicznej, obfitujące w detale życia codziennego, stają się w analizowanych tutaj powieściach wymowne i reprezentatywne dla całej epoki PRL.

Obie pisarki – Ryrych i Orlińska – „skupiają uwagę czytelnika na realnych miejscach” (Zabawa 2018: 160–161). W przypadku powieści *Biały Teatr* Orlińskiej

⁴ Obie powieści można odczytywać także w perspektywie utworów przynależnych szerzej do grupy YA (*young adults*, utwory dla „młodych dorosłych”) o dojrzewaniu i dojrzałości, co słusznie zauważa Ewelina Rąbkowska (2018) w recenzji książki *Denim blue*: „Inicjacja jest zawsze trudna. Rzeczywistość otaczająca młodego człowieka zawsze zgrzebna. Szkoła zawsze upupiająca. Rodzina zawsze zrobi »gębę«. A niesubordynacja, błazenada i próby realizacji marzeń, dążenie młodego człowieka do prawdy i wolności – zawsze zostaną okupione cierpieniem. Dlatego właśnie PRL stanowi dobrą scenę dla opowieści inicjacyjnej”.

historia rozgrywa się przecież w stolicy, łatwo zidentyfikować punkty na mapie, gdzie dochodzi do historycznych wydarzeń (pochód pierwszomajowy, demonstracja, pogrzeb księdza Popiełuszki). Są fragmenty w powieści, w których następuje zagęszczenie nazw topograficznych, np. kiedy narrator opisuje trasę Katarzyny i Elżbiety na Plac Zamkowy w dniu 1 maja: „Dziewczyny idą wzdłuż Trasy Łazienkowskiej do placu Na Rozdrożu i skręcają w Aleje Ujazdowskie. (...) Mijają plac Trzech Krzyży, (...) dochodzą do skrzyżowania Nowego Świata i Alei Jerozolimskich”. (Zabawa 2018: 160–161)

Zdaniem Krystyny Zabawy (tamże) w świecie tej powieści można dostrzec dwie warstwy – z jednej strony publiczną, pełną konkretnych miejsc, adresów i dat, a z drugiej strony kontekst zdarzeń prywatnych, odkrywających wnętrza bohaterów, warstwę znacznie głębszą, dotykającą kwestii egzystencjalno-etycznych, istotnych dla zrozumienia sensu utworu i bardziej uniwersalnych przesłań.

Istotną rolę odgrywa w omawianych tu powieściach język odpowiedni do opisu obserwowanej historii, doskonale odzwierciedlający atmosferę tamtych czasów:

Niebo zwiesza się coraz niżej, pełnym, granatowym brzuchem niemal ocierając się o dachy domów. Na dwóch okrągłych basztach, pomiędzy którymi rozpięto czerwony neon z napisem „Czytajcie Sztandar Młodych”, opiera się ciężka chmura. Lodowaty wiatr przywiał skądś szczątki gazety i pastwi się nad nimi, to podrywając je w górę, to znów rzucając z furią na ziemię. Katarzynę tak zajęła obserwacja tego powietrznego baletu, że zatrzymuje się mimo woli, a wtedy gwałtowny podmuch ciska gazetę do jej stóp. Dziewczyna pochyla się, żeby ją podnieść. Dostrzega tytuł „Żołnierz Wolności”, datę 4 kwietnia 1984 roku i z obrzydzeniem wyrzuca sztywny papier do stojącego koło przystanku tramwajowego kosza na śmieci. (Orlińska 2017: 7)

Trafnie komentuje ten fragment Zabawa (2018: 161):

Sceneria, pomimo pozorów realizmu, sygnalizowanych tytułem czasopisma (...), jest bez wątpienia symboliczna: czarne chmury, czerwony neon, zimno, wiatr, „powietrzny balet”, zakończony przez główną bohaterkę wyrzuceniem szczątków gazety do śmietnika. Cały akapit można czytać jak antycypację dalszych wydarzeń, a tak naszkicowaną przestrzeń uznać za rodzaj teatralnej scenografii.

W obu powieściach główne elementy poetyki przestrzeni skoncentrowane są wokół czterech miejsc, w których spędzają czas bohaterowie: domu, szkoły, podwórka i ulicy. W miejscach tych panują określone zasady współistnienia;

miejsca te determinują zachowania bohaterów oraz wpływają na ich sposób myślenia (tamże: 162–163), np. peerelowskie mieszkania bohaterów, znajdujące się w wielorodzinnych blokach, są niewielkie, niedoświetlone i ciemne, tak ciasne, że prawie klaustrofobiczne, co staje się swoistą metaforą życia w komunistycznym świecie i świetnie oddaje wymowę całości utworów.

Oto stosowne przykłady opisu takich wnętrz:

Po wejściu na ponure podwórko (...) skręcają w lewo. (...) Wewnątrz panuje mrok, słabe światło sączy się tylko przez zakurzone szybki nad drzwiami. (Orlińska 2017: 13)

Wszystkie okna wychodzą na ponure podwórze, z amfilady trafia się do małego korytarzyka, skąd trzy pary drzwi wiodą do trzech pomieszczeń: obskurnej łazienki, maleńkiej toalety i ostatniego pokoju. (...) było ciemno, bo ktoś szczerlnie zaciągnął zasłony... (tamże: 19)

Jak zauważa Zabawa (2018: 162):

Realistyczny szczegół uwydatnia tu jednak także metaforyczne znaczenia: z jednej strony konieczności skrajnego ograniczania się, zawłaszczania przestrzeni prywatnej, a z drugiej – bliskości domowników (nie bez znaczenia w tym kontekście jest fakt, że mieszkanie w kamienicy panny Nehemias i jej matki jest na ówczesne standardy wielkie: dziewczynki zapamiętują „skomplikowaną mapę tego niezwykłego miejsca”; narrator stale podkreśla przede wszystkim pustkę tej przestrzeni, mieszkające w niej kobiety są przeraźliwie samotne, w istocie nie spotykają się ze sobą).

Istotne miejsce w utworach Ryrych i Orlińskiej zajmuje również świat rzeczy i poetyka codzienności, do której warto odnieść się z perspektywy literaturoznawstwa (Borkowska 2007) i nauk społecznych, np. w kontekście prac Sławomira Mandesa (2012), Norberta Eliasa (1978), Wernera Bergmanna (1981) czy Marka Krajewskiego (2019).

Mandes (2023) zauważa, że codzienność można potraktować jako „»publiczną prywatność«, obszar swobodnej realizacji celów, reprodukcji i wymiany dóbr (...). Codzienność jest w tym ujęciu systemem społecznym o szczególnym znaczeniu – dokonuje się w nim spontaniczna reprodukcja relacji społecznych”.

W powieściach obu autorek zdecydowanie dominuje życie prywatne, codzienna praca i „walka” o przetrwanie (rozpatrywane tu także w perspektywie *modus vivendi* i *modus adaptandi*), doświadczanie zwykłych (potocznych,

banalnych) zdarzeń. W strukturze narracji natomiast wyróżniają się indywidualne doświadczenia jednostek (np. marzącego o dżinsach, praktycznego Zygi w *Denim blue* czy zagubionej w politycznej rzeczywistości, wrażliwej Katarzyny z powieści *Biały Teatr*; zob. Domańska 1999).

Oto fragment powieści *Denim blue*, w którym pojawia się opis przestrzeni nowych bloków w Nowej Hucie, wskazujący na społeczne dysproporcje i dylematy związane z identyfikacją bohaterów z tym miejscem:

Zyga był jedynym robotniczym dzieckiem mieszkającym wśród inteligencji technicznej. Stało się tak dlatego, że mieszkania, jakie pozostały do przydziału na drugim podwórku, były za małe dla ich sześciuosobowej rodziny (oraz królików, z którymi ciotka za żadne skarby nie chciała się rozstać), skutkiem czego rodzice Zygi otrzymali mieszkanie na parterze jednego z bardziej eleganckich bloków, gdzie matce powierzono funkcję dozorczyńi. (Ryrych 2015: 6–7)

W bloku dochodzi do spięć, które ciotka Zygi komentuje: „A mówiłam, że z tej tyligencji nic dobrego nie wyjdzie – narzekała ciotka, głaszcząc rozwichrzone włosy Zygi – Trzeba było na drugim podwórzu brać, jakoś by my się pomieścili” (tamże).

Codziennosc świata przedstawionego w powieści *Biały Teatr* jest nieco inna. Co prawda, Orlińska wprowadza czytelnika na początku w realia epoki PRL, przedstawiając detale o charakterze społeczno-obyczajowym (np. klatka schodowa w bloku, w którym mieszka Katarzyna, pachnie kapustą; winda się znów zepsuła, trzeba iść po schodach, gdzie „bucha kapuściany odór”; w kuchni z tranzystorowego radia stojącego na kredensie słycać „monotonny głos spikerki, podającej dane dotyczące wytopu surówki”; pokój bohaterki Katarzyny „jest bardzo malutki, był kiedyś spiżarką albo służbówką, i mieści się w nim tylko tapczan, nieduże biurko i półka z książkami”; z pokoju rodziców obok słycać stukanie klawiszy maszyny do pisania), lecz powieść wpisuje się znakomicie także w nurt pisarstwa zaangażowanego. Katarzyna rozumie bowiem o wiele więcej niż przeciętny nastolatek, reaguje emocjonalnie na manipulację władzy, propagandę i cenzurę, dostrzega ponurą, szarą, smutną rzeczywistość za oknem, której obrazy wzmacniane są rozmowami, jakie prowadzą na tematy polityczne rodzice dziewczyny. Wymownie brzmi wypracowanie na temat „Ja za dziesięć lat”, które pisze na lekcję języka polskiego bohaterka:

Długi rząd ludzi, stojących jeden za drugim, głowa przy głowie. Głowy w chustkach, czapkach, beretach lub gołe ze zmarzniętymi uszami. Głowy pełne myśli jak osobne wszechświaty. Stoimy. Myślimy. Przed nami jeszcze dużo czasu na myślenie.

To długa kolejka do sklepu mięsnego. W sklepie są parówki. Czy Katarzynie się wydaje, czy głos pani Mikołajczyk [nauczycielki języka polskiego] lekko zadrżał, kiedy czytała ostatnie słowa? (Orlińska 2017: 46)

Młodzież świetnie zdaje sobie sprawę z absurdów życia codziennego i reaguje na działania władzy również poczuciem humoru, szyderstwem i ironią, np. jedno z wypracowań na temat niedalekiej przyszłości (bohaterki Elżbiety Kominek) jest barwnym opisem „perypetii początkującej uzdolnionej wokalistki odwiedzającej kolejno Festiwal Piosenki Radzieckiej w Zielonej Górze, Festiwal Piosenki Żołnierskiej w Kołobrzegu, wreszcie święczącej triumfy w Opolu i Sopocie. Elka nakreśliła kolejne scenki, bezbłędnie naśladowując język artykułów prasowych” (tamże).

Biały Teatr Panny Nehemias wnosi do narracji jednak coś więcej – oddaje głębię problemów o charakterze egzystencjalnym, eksponując dylematy etyczne i wzmacniając psychologiczny portret bohaterki. Realizm opisu miesza się tu z poetyckością przekazu, narracyjnie sytuując powieść gdzieś na granicy oniryzmu, realizmu magicznego i fantazji. Skomplikowany etycznie wewnętrzny świat bohaterki, dotyczący podświadomości (nawet stanów depresyjnych), pozwala na „wydobycie” ze struktury narracji swoistych obrazów mentalnych. Szczególną rolę Orlińska przypisuje tytułowemu Białemu Teatrowi – „odkrycie” przez Katarzynę miniaturowego teatru i jego „białych spektakli” to znakomity narracyjny zabieg autorki. Ten osobliwy teatr intryguje, przykuwa uwagę, zaciekawia, prowokuje, fascynuje, zachwyca, kusi, nęci, jest niezwykły, tajemniczy i magiczny. Wydaje się zabawką i rzeczą tylko, lecz jest czymś więcej; wywołuje emocje, niepokój, w strukturze narracji staje się także metaforą marzeń, wyobraźni i ucieczki od przykrej rzeczywistości. Nabiera głębszego znaczenia i sensu ze względu na zamieszczone w powieści motto pochodzące z *Hamleta* Szekspira: „Zamknięty w skorupce orzecha / jeszcze czułbym się władcą nieskończonych przestrzeni / gdyby mnie tylko nie dręczyły złe sny” (cyt. za: Zabawa 2018: 158).

Spektakle magicznego, wizyjnego teatru, które dziewczynka obserwuje z obsesyjnym zaangażowaniem, wywołują „napięcie między jawą i snem, zniewoleniem i wolnością”. Dominuje w nich zarówno symbolika bieli, jak i obrazy zaczarowanej natury, która „gra” na teatralnej scenie, ukazując swoje rozmaite oblicza i przyjmując różne role. W onirycznych, zakorzenionych w narracji plastycznej spektaklach, odgrywanych w głębokiej ciszy, występują różne postacie, głównie zwierzęta (białe daniele, niedźwiedź polarny, kot o srebrnym futrze, białe flamingi, gołębie i łabędzie), ale także smutny, blady Pierrot i dziewczynka o białych włosach (Orlińska 2017: 78–79).

Poza pozornie „nudną”, niewymagającą codziennością życia panny Nehemias (kiedyś słynnej śpiewaczki operowej) i jej matki, nastoletnie bohaterki, sprzątając

liczne zakamarki i ciemne korytarze tej ogromnej przestrzeni, odkrywają też „skryte głęboko” tajemnice, mieszkanie pełne jest bowiem osobliwych przedmiotów, które mimo okrutnej rzeczywistości za oknem i Historii, która „dzieje się” na ich oczach, wywołują w mieszkankach dobre wspomnienia, nostalgię i melancholię. Choć dom artystki jest zaniedbany, mroczny i ponury, jak z „gotyckiego horroru” (tamże: 31), świat rzeczy z przeszłości jednak mówi, język powieści graniczy tu z obrazowaniem poetyckim. Wizualizacja opisu, plastyczność przedstawień i gra światła są na tyle przekonujące, że czytelnik dostrzeże, iż w bladym świetle „odbijają się” ślady dawnej świetności:

W łazience nie ma umywalki, jest tylko stara żeliwna wanna, poplamiona rdzawymi zaciekami. Nad nią wisi najbardziej niezwykle lustro, jakie Katarzyna w życiu widziała. Poziome, zajmujące niemal całą ścianę antyczne zwierciadło w grubej ramie z poczerńiałego od wilgoci srebra. Katarzyna przegląda się w tafli pokrytej zielonkawymi liszczami. To jest dobre, porządne lustro. Pomimo, że małe pomieszczenie oświetla tylko naga żarówka wprawiona w osadkę od kinkietu umieszczoną nad pralką Franią, srebrzysta tafla mży własnym światłem, delikatnie rozmywającym rysy odbicia. (tamże)

Wspomnienia o sławie wybitnej artystki Idy Nehemias to również kolorowe plakaty z największych teatrów świata, wiszące za szkłem nad rzędem

niepasujących do siebie krzeseł ustawionych w rzędzie pod ścianą (...). Kto by przypuszczał, że coś takiego można tutaj zobaczyć? Olśniona Katarzyna odczytuje pięknie brzmiące słowa: *Puccini... La Scala... Tosca... Turandot... Verdi... Metropolitan Opera... Aida... Traviata*. I nazwy miast: Milano, London, Paris, Budapest, Sydney, New York. Na wszystkich plakatach widnieje wypisane wielkimi literami nazwisko Idy Nehemias. (tamże: 192)

Pamięć o artystycznych wydarzeniach sprzed lat i sławna przeszłość operowej śpiewaczki udokumentowana na plakatach wywołują empatię i pozytywne emocje bohaterki. Nastolatki są wzruszone tak bliskim poznaniem artystki i z nieukrywanym podziwem budują z Idą Nehemias szczególną więź przyjaźni.

ZAKOŃCZENIE

Formułując edukacyjną konkluzję niniejszych rozważań, rozumianą także jako zachęta do realizowania formy aktywnego uczestnictwa w kulturze, warto zauważyć, że najistotniejszym celem będzie prowokowanie młodego czytelnika

do dyskusji na tematy historyczne oraz angażowanie w sprawy, które pomagają w budowaniu świadomości historycznej i pamięci społecznej. Czasy Solidarności, okres stanu wojennego oraz – w szerszym kontekście – realia obyczajowe i społeczne czasów PRL jako tematy literackie są tego znakomitym przykładem. Literackie „prowokacje” i kontrowersyjność oceny zdarzeń w omówionych w niniejszym tekście utworach realizują się często przez narracyjne wyzwania, np. „prywatne” narracje (mikrohistorie) wzorowane na historiach życia rodzinnego, wzmacniające rozumienie kultury pamięci (zbiorowej i indywidualnej). W powieściach wyeksponowana została perspektywa dziecięcego/nastoletniego bohatera oraz niekonwencjonalność i innowacyjność artystycznej kreacji autorów, której siłą są aluzje polityczne i rozpoznawalne na głębszym poziomie znaczeń elementy polityki historycznej. Równie istotne są rozpatrywane w kontekście literatury zaangażowanej czytelne, pełne detali „realistyczne obrazy różnych enklaw życia codziennego” – nie tylko wnętrza niewielkich mieszkań, lecz także muzyka z lat 80., np. popularne piosenki rockowe z tamtych lat takich zespołów jak Budka Suflera czy Maanam (Chrobak 2018: 133). Pełnią one w książkach także funkcję poznawczą i stają się pretekstem do uczestnictwa w dyskursie historycznym, odwołującym się do trudnego dziedzictwa komunizmu rozpatrywanego z perspektywy współczesnego czytelnika w kategoriach urywkowych wspomnień, (nie)pamięci i „świadomego zapominania”. Traktowane jako literackie zabiegi, np. w perspektywie poetyki codzienności eksponującej zjawiska *modus vivendi* i *modus adaptandi*, tworzą w opowieściach platformę dyskusji o solidarności i wspólnotowości działań odbiorców w różnym wieku, promując trudny międzypokoleniowy dialog i refleksję na temat stanu wojennego czy – szerzej – okresu PRL.

Jak wykazano w badaniach, współczesna polska literatura o tematyce historycznej przeznaczona dla młodego odbiorcy, eksponująca dziedzictwo komunizmu, sceny działań dziecięcych bohaterów „podszyte” oporem, niezgodą i buntem, inspirowana pragnieniem odzyskania wolności, antropologiczną wrażliwością i empatią wykorzystuje sytuacje kryzysowe, polityczne konfrontacje i konflikty (np. czasy Solidarności), aby nadać im charakter sprawczy. Wpisuje się tym samym w nurt „literatury zaangażowanej”, stanowi bowiem swoistą kulturową i społeczną formę pamięci o ludziach i zdarzeniach z tamtych lat, może prowokować do dyskusji na temat narodowej tożsamości, dziejowej prawdy, a także może stać się istotnym elementem edukacji humanistycznej i pobudzać do krytycznej refleksji o charakterze egzystencjalno-etycznym.

BIBLIOGRAFIA

- Assmann, A. (2012). *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bergmann, W. (1981). Lebenswelt, Lebenswelt des Alltags oder Alltagswelt? Ein grundbegriffliches Problem „alltagstheoretischer“ Ansätze. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 33, 50–72.
- Biedrzycki, K. (2018). Stan wojenny w literaturze swojego czasu. W: A. Janus-Sitarz, A. Kania (red.), *Historia najnowsza w literaturze i kulturze a edukacja polonistyczna* (s. 39–73). Kraków: Universitas.
- Borkowska, G. (2007). Życie codzienne jako kategoria literacka i badawcza (rekonesans). W: M. Szpakowska (red.), *Jak badać obyczaje?* (s. 27–43). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Errata.
- Browarny, W. (2008). *Fikcja i wspólnota. Szkice o tożsamości w literaturze współczesnej*. Wrocław: Wydawnictwo Atut.
- Buber, M. (1993). *Problem człowieka*. Warszawa: PWN.
- Carr, E.H. (1999). *Historia. Czym jest*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Chrobak, M. (2018). (Nie)pamięć PRL-u. Literatura dziecięca i młodzieżowa wobec najnowszej historii Polski. W: A. Janus-Sitarz, A. Kania (red.), *Historia najnowsza w literaturze i kulturze a edukacja polonistyczna* (s. 131–149). Kraków: Universitas.
- Chrobak, M. (2019). *Bohater literatury dziecięcej i młodzieżowej z okresu PRL-u. Między kreacją a recepcją*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Combrzyńska-Nogała, D. (2017). *Skutki uboczne eliksiru miłości*. Łódź: Wydawnictwo Literatura.
- Czaplejewicz, E. (1990). *Pragmatyka, dialog, historia. Problemy współczesnej teorii literatury*. Warszawa: PWN.
- Czapliński, P. (2001). *Wzniosłe tęsknoty. Nostalgie w prozie lat dziewięćdziesiątych*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Dilthey, W. (1993). *Wokół rozumienia. Studia i szkice z hermeneutyki*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.
- Domańska, E. (1999). *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Domańska, E. (2012). *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*. Warszawa: PWN.
- Elias, N. (1978). Zum Begriff des Alltags. W: K. Hammerich, M. Klein (Eds.), *Materialien zur Soziologie des Alltags* (s. 22–29). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. DOI: 10.1007/978-3-322-83603-8_2
- Głowiński, M. (2000). *Dzień Ullisesa i inne szkice na tematy niemitologiczne*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Głowiński, M. (2011). Jak pisać o Polsce Ludowej? W: K. Chmielewska, G. Wołowicz (red.), *Opowiedzieć PRL* (s. 9–15). Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Gosk, H. (red.). (2008). *(Nie)ciekawa epoka. Literatura i PRL*. Warszawa: Elipsa.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: Chicago University Press. DOI: 10.7208/chicago/9780226774497.001.0001

- Hirsch, M. (1999). Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Phantasy. W: M. Bal, J. Crewe, L. Spitzer (Eds.), *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present* (s. 3–23). Hannover–London: Dartmouth College Press.
- Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics Today*, 29(1), 103–128. DOI: 10.1215/03335372-2007-019
- Hobart, M.E. (1989). The Paradox of Historical Constructionism. *History and Theory*, 28(1), 43–58. DOI: 10.2307/2505269
- Krajewski, M. (2019). Badając codzienność. W: M. Zawodna-Stephan (red.), *Życie codzienne (w) Archiwum* (s. 173–208). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Labuda, A.W. (1979). O literackich i nieliterackich obrazach postaci. *Teksty*, (4), 46–57.
- Lorenz, C. (2009). *Przekraczanie granic. Eseje z filozofii historii i teorii wiedzy historycznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Mandes, S. (2012). *Świat przeżywany w socjologii*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. DOI: 10.31338/uw.9788323520214
- Mandes, S. (2023). *Życie codzienne jako przedmiot badań w naukach społecznych*. Pobrane z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zycie-codzienne-jako-przedmiot-badan-w-naukach-spoecznych;4003254.html>
- Mason, D.S. (1989). Solidarity as a New Social Movement. *Political Science Quarterly*, 104(1), 41–58. DOI: 10.2307/2150987
- Maternicki, J. (1998). *Edukacja historyczna młodzieży. Problemy i kontrowersje u progu XXI wieku*. Toruń: TNOiK.
- Meiland, J. (1965). *Skepticism and Historical Knowledge*. New York: Random House.
- Mielczarek, A. (2012). *Ruch „Solidarności” w świetle teorii ruchów społecznych*. Pobrane z: https://www.civitas.edu.pl/pub/nasza_uczelnia/seminarium_solidarnosc/Mielczarek-tekst-9.01.pdf
- Nora, P. (1998). *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nowell-Smith, P.H. (1977). The Constructionist Theory of History. *History and Theory*, 16(4), 1–28. DOI: 10.2307/2504805
- Nycz, R. (2017). Nowa humanistyka w Polsce. Kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniektur, refutacji. *Teksty Drugie*, (1), 18–40. DOI: 10.18318/td.2017.1.2
- Orlińska, Z. (2017). *Białe Teatr Panny Nehemias*. Łódź: Wydawnictwo Literatura.
- Rąbkowska, E. (2018). *Denim blue. Recenzja*. Pobrane z: http://ryms.pl/ksiazka_szczegoly/2136/denim-blue.html
- Rybicka, E. (2008). Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca. Zwrot topograficzny w badaniach literackich. *Teksty Drugie*, (4), 21–38.
- Ryrych, K. (2015). *Denim blue*. Łódź: Wydawnictwo Literatura.
- Stawrowski, Z. (2002). Doświadczenie „Solidarności” jako wspólnoty etycznej. W: D. Gawin (red.), *Lekcja Sierpnia. Dziedzictwo „Solidarności” po dwudziestu latach* (s. 103–122). Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Szacki, J. (2011). *Tradycja*. Warszawa: PWN.
- Szczygielski, M. (2016). *Teatr Niewidzialnych Dzieci*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Latarnik.

- Tabaszewska, J. (2017). Literaturoznawstwo służebne. *Teksty Drugie*, (1), 262–273. DOI: 10.18318/td.2017.1.22
- Ulanowicz, A. (2013). *Second-Generation Memory and Contemporary Children's Literature: Ghost Image*. London: Routledge. DOI: 10.4324/9780203078686
- White, H. (2010). Przeszłość praktyczna. W: E. Domańska (red.), *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki* (s. 49–73). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Zabawa, K. (2018). „Świat był ten sam, ale nie taki sam”. Polskie lata 70. i 80. XX wieku w trzech powieściach dla młodzieży. W: A. Janus-Sitarz, A. Kania (red.), *Historia najnowsza w literaturze i kulturze a edukacja polonistyczna* (s. 151–173). Kraków: Universitas.
- Ziętek-Maciejczyk, E., Cieliczko, P. (red.). (2006). *Literatura zaangażowana – koncepcje, programy, realizacje. Czy potrzebna nowa definicja?* Warszawa: Fundacja na rzecz Badań Literackich, Instytut Badań Literackich PAN.

UMCS